

تأثیر ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی بر وحدت ملی ایران

محمد رئوف حیدری فر^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

چکیده:

وحدت ملی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های امنیت ملی، در چند دهه اخیر تحت تأثیر عواملی همچون زوال نظام استعماری و شکل‌گیری دولت-ملت‌های جدید، فروپاشی بلوک شرق و تشدید منازعات قومی، نهایت جهانی شدن و تشدید مهاجرت بین‌المللی بیش‌ازپیش مورد توجه واقع شده است. کشورها بر آن هستند تا به طرق مختلفی چون زبان، پرچم، نژاد، قومیت، مذهب و دین، خاطره و سرگذشت مشترک که از عوامل بسترساز و تقویت‌کننده وحدت ملی محسوب می‌شود بر روحیه وحدت ملی و شلخت آن بیفزایند. هدف: لذا محقق در پی آن است تا ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی ملت ایران (مانند باورها و تصورات فردی، اعتماد، علاقه به سرزمین مادری، تجربیات گذشته، وطن‌دوستی) را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد و رابطه و نقش آن در تقویت وحدت ملی جامعه ایرانی را تبیین نماید. روش: با نگاهی به رویکرد کارکردی در اندیشه برخی از جامعه‌شناسان مسئله بررسی شد، روش بررسی توصیفی-تحلیلی بوده و به تبیین متغیر مستقل (ویژگی‌های اخلاقی و زمان) و اثرات آن بر متغیر وابسته (وحدت ملی) پرداخته شد. این تحقیق به روش کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. لذا برای جمع‌آوری داده‌ها از فیش‌برداری و پرسش‌نامه از جامعه آماری ۸۲ نفری استفاده شد و تحلیل داده‌ها به کمک مدل دیمتل و آزمون همبستگی پیرسون در *SPSS* و *Excel* انجام گردید. نتایج پژوهش حاکی از آن است که مهم‌ترین مؤلفه اخلاقی بسترساز برای ایجاد و حفظ وحدت ملی، تصورات و باورهای فردی (با مقدار ۴,۳۵۷) است و هم‌چنین میان متغیر ویژگی‌های اخلاقی و وحدت ملی رابطه معناداری وجود دارد (بر اساس روش همبستگی اسپرمن، با مقدار $SIG=0.017$) و مثبتی ($Correlation\ coefficient=0.595$)).

واژگان اصلی: وحدت ملی، مؤلفه اخلاقی، همبستگی اسپرمن، باورها و اعتقادات فردی.

۱. استادیار، گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه و بیان مسئله

در ایران با توجه به بافت چندلایه فرهنگی هویتی و ساختار موزاییکی، متنوع و متکثر اجتماعی، موضوع هویت ملی و رابطه آن با وحدت ملی در سراسر تاریخ این سرزمین اهمیت و جایگاه ویژه‌ای داشته است (قاسمی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۳۳). یکی از مظاهر تفاوت این است که تنوع فرهنگی ایران در طول تاریخ موجب بروز ناهمسازی سیاسی و کشمکش بین قومی نشده است، بلکه این گروه‌ها زیست مسالمت‌آمیز داشته‌اند. در کنار این کثرت‌گرایی همواره وحدت سرزمینی و ملی به‌عنوان جریانی موازی و متوازن وجود داشته است. سرزمین ایران به عبارت بهتر فلات ایران حاوی مجموعه این اقوام تاریخی را باهم یکی کرده و محصولی جدید به نام ملت ایران به جهانیان معرفی کرده است. این فلات، خاطرات تاریخی مشترک اقوام در آن در زمان‌های بحرانی و در موارد ثبات و آرامش، وجود تمدن و فرهنگ غنی در این سرزمین و... از علت‌های عمیق و قوی وجود ملتی و کشوری به نام ایران است. روند شکل‌گیری وحدت ملی در ایران باید گفت که مسئله وحدت ملی موضوعی ریشه‌دار است که تاریخ آن به سه دوره پادشاهی یا حکومت‌های موروثی یعنی از آغاز هخامنشی تا مشروطه، دوران حکومت‌های موروثی جدید (به شکل عام) و دوره بعدی در زمان انقلاب اسلامی بازمی‌گردد:

دوره حکومت‌های موروثی: این دوره از تاریخ ایران از زمان شکل‌گیری سرزمین ایران ویج و

امپراتوری هخامنشی تا اوایل دوران مشروطه را شامل می‌شود. در تاریخ مردم ایران به‌ندرت می‌توان به شواهد و اسنادی برخورد کرد که نشان از تجانس، هم‌گرایی، وفاق و مسالمت و وحدت داشته باشند (فرخجسته، ۱۳۸۶: ۳۴۰).

دولت‌های سستی ایران استبداد محور بودند حقوق شهروندان کمتر جایگاهی در مناسبات آن‌ها داشته است و مردم رعیت دولت بوده‌اند (قنبری، ۱۳۸۵: ۹۵). بدین ترتیب دولت ایرانی که طبعاً باید برای حفظ جان مردم به وجود آمده باشد به دشمن مال و جان آن‌ها تبدیل شده بود.

ایجاد تمرکز سیاسی و وحدت سرزمینی نه از طریق اجماع و تفاهم با قبایل و ایلات و قدرت‌های رقیب، بلکه با لشکرکشی‌های گسترده و بعضاً با قتل عام یک قوم یا اهالی یک شهر و حذف مدعیان قدرت انجام می‌شده است (سریع‌القلم، ۱۳۷۷: ۳۵).

دوران حکومت‌های موروثی جدید: در عصر مشروطیت و قانون اساسی در سال ۱۲۸۵، شاه

مجبور به پذیرش خواست ملت شد و این نشانگر تغییر و وفاداری از شخص به ملت بود

(آوری، ۱۳۷۹: ۲۴۴). درگیری‌های داخلی و نبود اجتماع نظر بین سران دولت و طرفداران و رهبران انقلاب از جمله موانع رسیدن به وحدت ملی بود. تأسیس احزابی چون اعتدال و دمکرات و ... موجب انشقاق گردید که منجر به کاهش وحدت ملی گردید و پس از هرج و مرج و بی‌ثباتی پس از انقلاب مشروطه و ظهور پهلوی، ایدئولوژی مدرنیسم مطلقه پهلوی برای اولین بار مسئله همبستگی و وحدت ملی و تکوین هویت یگانه را مطرح کرد که متأسفانه اشتباه بزرگ، برداشت از دیکتاتوری و جلادی چون آتاتورک بود. یکی از نشریاتی که ایده وحدت در ایران را مهم‌ترین هدف خود قرارداد مجله آینده بود (به مدیریت محمود افشار)؛ وحدت ملی در این دوره بر از بین بردن اختلافات محلی (زبان، لباس، اسم غیرفارسی و ...) و یکدست شدن کل ایران به زبان و فرهنگ فارسی بود. رضاشاه به دنبال دمیدن روح ناسیونالیستی بر مبنای شاه‌پرستی و میهن‌دوستی در تمام شئون کشور بود (فرخجسته، ۱۳۸۶: ۲۲۷). وحدت ملی در دولت پهلوی بر پایه ارائه تعریفی محدود از هویت ایرانی اصیل مبتنی بر ایدئولوژی باستان‌گرایی و نژاد آریایی عملاً تنوع قومی و فرهنگی را نادیده گرفت و سیاست همانندسازی را در پیش گرفت که این شیوه موجب احیای هویت‌های کوردی و ترکی در قالب جنبش‌های گوناگون شد.

دوره انقلاب اسلامی: با انقلاب ۱۹۷۹ در ایران اولین اتحاد میان گروه‌های مذهبی مختلف، جنبش ملی آزاد اسلامی و ... شکل گرفت. بعد از انقلاب اسلامی رخدادهایی چون پررنگ شدن اسلام در مظاهر زندگی مردم تحت عنوان هویت اسلامی، وقوع جنگ تحمیلی، حوادث طبیعی و رخدادهای سیاسی موجب افزایش وحدت ملی در میان ایرانیان شد (جعفری خلف لو، ۱۳۸۹: ۶۳-۶۸).

انسجام ملی و وحدت کشور از جمله عوامل بسیار مهم سیاسی-فرهنگی در پیشرفت کشور است. از این جهت مطالعه، بررسی و صرف بودجه و وقت برای این نوع از مطالعات توسط ارگان‌ها و مؤسسات علمی و پژوهشی ضروری می‌باشد و نیز توجه وافر نویسندگان و مجلات علمی همانند الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی را می‌طلبد چراکه همان‌طور که خاطر نشان گردید ایجاد وفاق ملی و انسجام اسلامی می‌تواند به افزایش قدرت و وزن ژئوپلیتیک کشور در عرصه روابط بین‌الملل بینجامد و الگوی برای پیشرفت سایر کشورهای اسلامی دیگر نیز باشد.

۱. اهداف و سؤالات پژوهش

این تحقیق بر آن است تا جنبه‌های وحدت ملی در میان ایرانیان را بر اساس ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی موردسنجش قرار دهد در این راستا دو سؤال مطرح شده:

(الف) مهم‌ترین عامل اخلاقی تأثیرگذار بر ایجاد وحدت ملی در میان ایرانیان چیست؟

(ب) چه ارتباطی میان ویژگی‌های اخلاقی و وحدت ملی وجود دارد؟

(ج) میزان وحدت ملی متأثر از ویژگی‌های اخلاقی در گذر زمان چه تغییری کرده است؟

۲. پیشینه پژوهش

در کلیه تحقیقات انجام شده تمرکز بر روی عوامل فیزیکی هست، اما جنبه نوآوری این تحقیق در آن است که در خصوص عاملی می‌باشد که کمتر به آن توجه شده است. اما چند تن از تحقیقات انجام شده در این زمینه شامل موارد زیر است.

فلاح (۱۳۸۶)، تأثیر عامل زبان فارسی (به‌عنوان زبان ملی) را در یکپارچگی و وحدت ملی ایران موردتوجه قرار داده، وی بیان می‌کند که از گذشته تاکنون بخشی از وحدت ملی و یکپارچگی ایران مدیون، یکدست‌سازی و ایجاد زبان ملی و به‌ویژه شعر فارسی است.

عیوضی (۱۳۸۶)، به بررسی زمینه‌های شکل‌گیری اتحاد و انسجام ملی اشاره می‌کند. مفهوم اتحاد و رابطه آن با اسلام و فرهنگ و تأثیرات جهانی شدن بر کاهش وحدت ملی را برمی‌شمارد و در نهایت راهکارهایی برای افزایش و تحقق انسجام ملی و اسلامی بیان می‌دارد.

هرمزی زاده (۱۳۸۸) در مقاله خود با عنوان «عوامل مؤثر بر انسجام ملی»، به شناسایی مهم‌ترین عوامل مؤثر بر انسجام ملی پرداخته است، نویسنده دوازده عامل را در این خصوص شناسایی نموده که شامل توسعه فرهنگی، آموزشی، اقتصادی، زبان رسمی، حس ناسیونالیستی و غیره است. در بخش دیگری از پژوهش وضعیت اتحاد و انسجام ملی در ایران را در مقایسه با جوامع هم‌جوار خود موردتوجه قرار داده که شرایط انسجام ملی در ایران را در وضعیت مطلوبی دانسته است.

جهانیان و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله خود با نام «مقدمه‌ای بر همبستگی ملی با تأکید بر مؤلفه‌های فرهنگ و گردشگری»، مسئله تأثیر زبان فارسی را به‌عنوان یک عامل مهم در همبستگی ملی بررسی نموده و تأثیر آن بر ایران‌گردی را به‌عنوان زیربنای برقراری شناخت مشترک و درک متقابل میان خرده‌فرهنگ‌ها مورد بررسی قرار داده و در نتیجه این تحقیق توصیفی، نقش زبان فارسی را بسیار پررنگ توصیف نموده است.

غلامی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه خود تحت عنوان «نقش اخلاق در وحدت ملی با تأکید بر اندیشه امام خمینی (ره)»، رابطه سه حوزه رفتاری، اخلاقی و اعتقادی را با وحدت ملی به صورت توصیفی بیان نموده است و در پژوهش خود به تأثیر اخلاق را با توجه به چهار مقوله‌ی مبانی وحدت، کارگزاران وحدت، گستره و انواع وحدت و نوع وحدت موردبررسی قرار داده است.

قاسمی و همکاران (۱۳۹۱) همسازی هویت ملی ایرانیان را با توجه به مسئله قومیت بررسی نمود. وی با توجه به اینکه تنوع قومی موجب ایجاد سوء تفاهم‌ها و تنش‌هایی می‌شود زمینه موردنیاز برای افزایش تمرکز و تقویت همبستگی ملی میان ایرانیان را ذکر نموده. این مقاله توصیفی هم‌چنین به ابعدادی مانند حق تعیین سرنوشت و مسئله تجزیه‌طلبی نیز پرداخته است.

آب خضر و متفکر (۱۳۹۳) تأثیر مراسم و مناسبت‌های مذهبی را بر تقویت همبستگی و وحدت ملی با استفاده از روش‌های آمار توصیفی را تحلیل نموده و نتیجه می‌گیرد رابطه مستقیمی میان مذهب و برگزاری آداب و رسوم مذهبی و وحدت میان ایرانیان وجود دارد.

شهیدانی و مهدی نسب (۱۳۹۷) در مقاله خود، مؤلفه‌های اخلاقی و آداب و رسوم ایرانی، نگاه انگلیسی‌ها در دوره ناصری و تأثیر آن بر کاهش وحدت ملی و بیگانه‌پرستی به شکل تحقیق توصیفی - کتابخانه‌ای بررسی نموده و نتیجه می‌گیرد اخلاق عموم مردم از نگاه انگلیسی‌ها به دلیل تفاوت فرهنگی به خوبی گزارش نشده و در بخش‌هایی متهم کردن ایرانیان به نداشتن وحدت ملی و وطن‌پرستی ناشی از برداشت فرهنگی متفاوت انگلیسی‌ها از اخلاق ایرانیان است.

با توجه به مباحث فوق برخی از شاخص‌ها با توجه به اهمیت آن‌ها تعریف می‌گردند. این پژوهش از رویکردی نو برخوردار هست چراکه کمتر پژوهشی به ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی بارز ملت ایران در حال حاضر توجه کرده و آن را در ارتباط با وحدت ملی و بر اساس روش‌های آماری به بوته آزمایش می‌گذارد. اغلب بیان می‌شود که ما برای جداگانه بودن از دیگران و ایجاد یک ملت منسجم نیاز عناصر طبیعی و سازه‌های فیزیکی داریم. باورها و عقاید و برخی از ویژگی‌های اخلاقی خاص ایرانی در این پژوهش موردبررسی و مطالعه قرار گرفته است و نگاهی جغرافیایی - سیاسی دارد و از سایر گونه‌های پژوهشی مطرح‌شده فوق، متفاوت است.

۳. ملاحظات مفهومی و نظری پژوهش

الف) تعریف مفاهیم

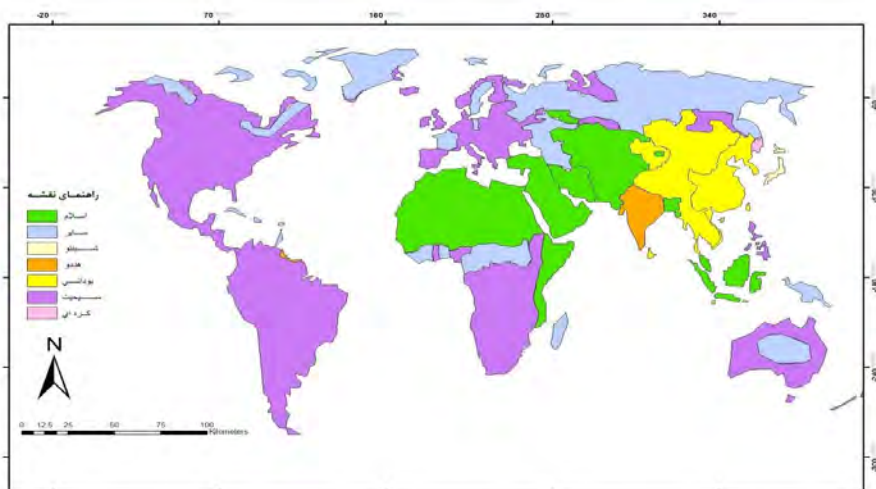
هویت^۱

از دیدگاه لغوی هویت یعنی ماهیت و سرشت و باعث تمایز فرد از دیگری می‌شود (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲۸). هویت وجود اساسی یک موجودیت را تشکیل می‌دهد (اتکینسون و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۵۱). فرهنگ را باید مهم‌ترین منبع هویت دانست (گل محمدی، ۱۳۸۳: ۲۳۹). هویت فرد توسط شاخص‌هایی چون رنگ پوست، جنسیت، آداب و رسوم، مذهب و زبان و غیره مشخص شده که بیانگر عناصر فرهنگی است. به علاوه، اغلب پایه‌های جغرافیایی قوی در مورد هویت فرهنگی وجود دارد و به صورت معمولی از طریق سرزمین‌خواهی بیان می‌شود. بخشی از سرزمین می‌تواند نقش اساسی در هویت ایفا کند. (Hanks, 2011:85-87).

کشور یکی از مهم‌ترین کانون‌های برای ساخت هویت است. هویت‌های ملی محصول نظام حکومتی مدرن هستند. هویت ملی به معنای احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی (جامعه کل) است. مهم‌ترین نمادهای ملی عبارت‌اند از: سرزمین، دین و آیین، آداب و مناسک، تاریخ، زبان و مردم و دولت. در پارادایم نمادپردازی عناصر ذهنی، یادمان‌ها، ارزش‌ها، احساسات و اسطوره در واکاوی ملی‌گرایی بیش از عوامل عینی اهمیت می‌یابند (نصرتی و کویانی‌راد، ۱۳۹۳: ۱۵۵). بخشی از هویت نیز در گروه مسائل دینی است (خواجه سروری، ۱۳۸۹: ۱۳).

هویت دینی نیز مجموعه‌ای از باورها و اعمالی است که فرد یا جامعه در ارتباط با سنت‌ها و مراسم دینی به اجرا می‌گذارند که جنبه ایمانی دارد و به آن‌ها متصل می‌شوند هویت هر فردی با دین و اعتقاد به خدا آمیخته است (اخوان کاظمی و ارغوانی، ۱۳۹۰: ۴).

^۱. Identity

شکل ۱. مذاهب اصلی جهان (ویرایش: نگارندگان)^۱

ایران در مقایسه با دویست کشور یا واحد جغرافیایی سیاسی جهان به‌طور نسبی از بیشترین گوناگونی برخوردار است. سه دین اصلی توحیدی یا ابراهیمی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) در ایران پیروانی دارند. (پورسعید، ۱۳۸۶: ۳۳-۳۹).

نژاد^۲

به‌صورت بیولوژیکی تمام انسان‌ها بخشی از یک نژاد هستند که نژاد انسان نامیده می‌شود؛ اما نژادهای گوناگونی که مردم ارجاع می‌دهند مبنای زیستی ندارند. در سراسر تاریخ، جوامع در بخش‌های گوناگون جهان تمایزات بین مردم را بر اساس خصوصیات فیزیکی ترسیم کرده‌اند، اما بسیاری از فرض‌های جدید جوامع در مورد نژادها از دوره اکتشافات و استعمار اروپایی نضج می‌گیرد.

قوم، ملت^۳ و سرزمین

آنتونی اسمیت^۱ تفاوت ملت را با اجتماع قومی در عامل سرزمینی می‌داند؛ ملت اجتماع قومی

^۱ - در نقشه فوق منظور از سایر مذاهب شامل مذاهب بومیان و کمتر شناخته شده در مناطقی همانند سیبری، بومیان استرالیا، اسکیموها و بومیان آفریقایی و... است. یهودیان نیز به دلیل تعداد اندک و درصد کم در منطقه خاصی بجز سرزمین اشغالی فلسطین تمرکز نداشته و بهمین دلیل بر روی نقشه نمایش نیافته اند؛ جمعیت ۱۴ میلیونی آنها در قاره‌های جهان پراکنده می‌باشند.

^۲. Race

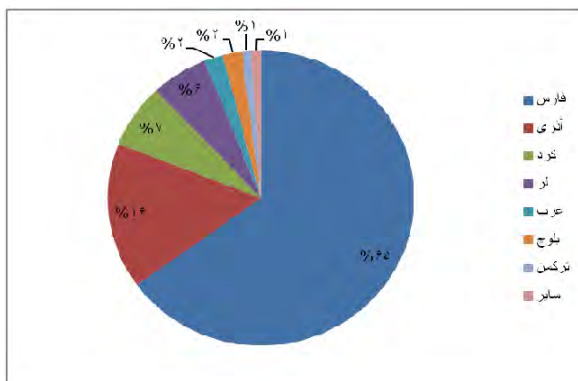
^۳. Nation

نیست، اجتماع قومی معمولاً به ارجاعی سیاسی دلالت ندارد و در بسیاری از موارد فاقد فرهنگ عمومی و حتی یک بعد سرزمینی است. برای اجتماع قومی، تملک فیزیکی بر سرزمین تاریخی ضروری نیست. از سوی دیگر، یک ملت برای اینکه خود را به عنوان ملت بسازد، باید حداقل وطن خودش را برای یک دوره طولانی داشته باشد (اسمیت، ۱۳۸۳: ۲۲). هیچ گروه انسانی وجود ندارد که فاقد پیوندی نهادینه شده با یک سرزمین باشد (برتون، ۱۳۸۰: ۱۰۸). مفهوم ملت از دو جهت با مفهوم امت تفاوت دارد: نخست اینکه «ملت» وابسته به سرزمینی مشخص است، یعنی مفهوم درون مرزی دارد، حال آنکه «امت» مفهومی فرامرزی است. دوم اینکه «امت» پدیده‌ای ناشی از جمع آمدن مردمان برگرد یک باور دینی است که ویژگی آن جنبه «فرامرزی» است (مجتهد زاده، ۱۳۸۱: ۶۱).

وجود سرزمین مشترک از عوامل مهم همبستگی میان افراد است. مردمی که در یک سرزمین زندگی می‌کنند، خواه‌ناخواه با یکدیگر تماس دارند، به تدریج همبستگی زبانی و فرهنگی پیدا می‌کنند؛ (میرحیدر، ۱۳۸۰: ۱۲۹-۱۲۸).

در اواخر قرن بیستم، تنها ۹/۱ درصد کشورها جمعیتی همگن داشته و در ۲۹/۶ درصد از آن‌ها گروه جمعیتی غالب کمتر از ۵۰ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌داده است. در ایران با توجه به بافت چندلایه فرهنگی هویتی و ساختار موزاییکی، متنوع و متکثر اجتماعی، موضوع هویت ملی و رابطه آن با وحدت ملی در سراسر تاریخ این سرزمین اهمیت و جایگاه ویژه‌ای داشته است (قاسمی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۳۳). علاوه بر فارس‌ها که تقریباً نیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند، حدود ده قوم دیگر که هر یک زبان‌ها یا گویش‌ها و نیز خرده فرهنگ‌های خود را دارند، در سرزمین ایران زندگی می‌کنند (پیشگاهی فرد و امیدی آوج، ۱۳۸۱: ۵۱).

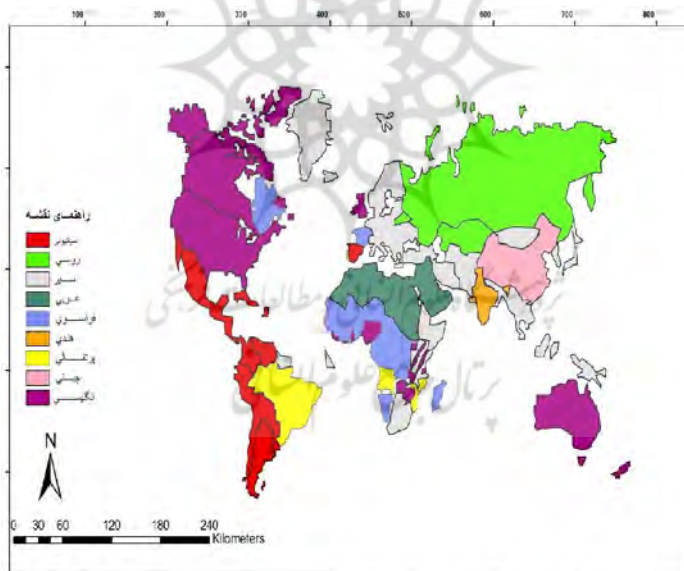
1. Anthony Smith

شکل ۲. اقوام ایرانی (حافظ نیا، ۱۳۹۲: ۱۵۰).

زبان^۱

در حال حاضر، حدوداً ۶۸۰۰ زبان در دنیا وجود دارد که با تعداد تقریباً دویست کشور در پنج قاره جهان قابل تأمل و بررسی است. در جهان برای حدود دویست زبان، گونه‌های نوشتاری و گفتاری وجود دارد (شوتار، ۱۳۸۶: ۱۲۶).

شکل ۳. زبان‌های اصلی جهان (ویرایش: نگارندگان)^۲

^۱. Language

^۲- نقشه‌های ترسیم شده از داده‌ها و منابع اینترنتی استخراج شده ولی توسط نگارندگان ترسیم و ویرایش شده است.

وجود زبان رسمی مشترک همواره به عنوان عامل ارتباطی بین مردمان درون یک سرزمین مورد توجه بوده است (قاسمی و ابراهیم آبادی، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

در مورد ایران، ماده پانزدهم قانون اساسی تنوع قومی در ایران را پذیرفته و حقوق اساسی اقوام را در حفظ هویت‌ها و فرهنگ‌های گوناگون خود به رسمیت شناخته است. حاصل آنچه گفته شد این است که هویت‌بخش عظیمی از شخصیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و غیره هر فردی در فضای ساختار ذهنی و فیزیکی اوست، هویت در جهان امروز با همراه ساختن بخش‌های زیربنایی خود می‌تواند سبب یکپارچگی در فضای جغرافیایی شود. جغرافیای زمین مملو از جمعیتی با زبان، نژاد، دین، قومیت و ... متفاوت است که هویت آن‌ها را تشکیل داده اما تناسب موجود میان آن‌ها در رابطه با واژه وحدت سبب شکل‌گیری اجتماعات ملی تحت عنوان کشور شده که در بستر سیاسی مشترک ساکن‌اند و هویت ملی یکدستی را ایجاد کرده است. در ایران نیز تفاوت‌های چشمگیری در بخش‌های زیربنایی هویت در سراسر کشور وجود دارد اما عناصر ایجادکننده وحدت ملی میان ساکنین کشور سبب پیوند ناگسستنی در مرزهای ایران شده است.

ب) مبانی نظری

مفهوم وحدت یا همبستگی در تاریخ اندیشه علوم اجتماعی، سیاسی و انسانی سابقه‌ای طولانی دارد و منظور از آن هماهنگی میان اجزای تشکیل‌دهنده کل نظام اجتماعی می‌باشد. در جوامع سنتی پیوندهای گوناگونی از قبیله تا مذاهب و حکومت موجب همبستگی جامعه می‌شد (بشریه، ۱۳۸۷: ۹). از دیدگاه جغرافیای سیاسی، همبستگی ملی عبارت است از «احساس درونی مشترک و درک متقابل آحاد و سکنه یک سرزمین محدود که با ویژگی‌ها و خصلت‌های مشترک دوره هم‌گردآمده‌اند و بر اساس آن، عنصر جغرافیایی ملت را تشکیل داده که پایه ساختار دولت محسوب می‌شود (حافظ نیا و وردی زاده، ۱۳۸۸: ۲۷)

اتحاد یا انسجام ملی از نگاه «دانکل میشل» یعنی موقعیتی که در آن افراد جامعه به وسیله تعهدات مشترک اجتماعی و فرهنگی با یکدیگر پیوند خورده‌اند (Mitchell, 1981: 180). در تعریفی دیگر اتحاد ملی همان حالتی است که میان مردم در سراسر کشور همبستگی ایجاد می‌کند که برابر آن از سایر هویت‌ها جدا می‌گردد (Bates and Plog, 1991); یعنی اراده باهم زیستن در یک سرزمین (جلالی پور، ۱۳۷۲).

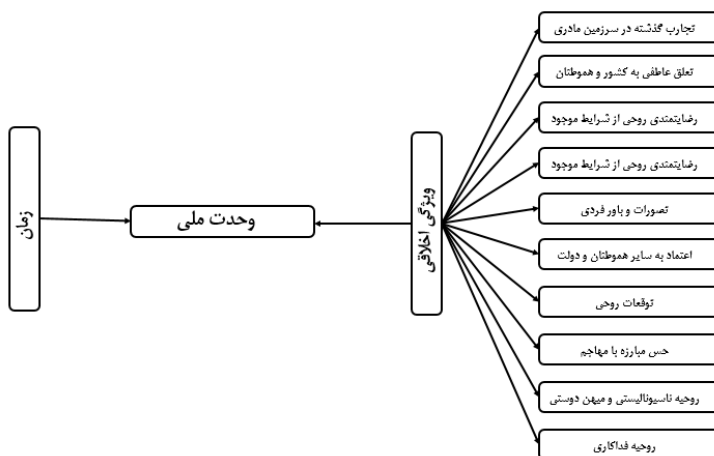
شکل‌گیری هر فضای جغرافیایی متحد نیازمند علت وجودی است و منسجم‌ترین دولت‌ها دارای علت وجودی یا به قول راتزل «آرمان سیاسی» و یا به قول هارتشورن «آرمان دولت» هستند (درایسدل و بلیک، ۱۳۷۰: ۶۹). حکومت‌ها به کمک علت وجودی در قالب اندیشه‌های سیاسی، تابعیت مردم در نواحی مختلف کشور را جذب کرده و بر اساس آن اتحاد یا همبستگی ملی را ایجاد می‌کنند؛ علت وجودی و همبستگی ملی ناشی از آن، به کشور هویت ملی داده که پس از پیدایش آن در بقای آن نیز مؤثر است (میرحیدر و ذکی، ۱۳۸۱: ۵۵). برخی از ملت‌ها بر اساس اصول مادی و برخی دیگر بر مبنای یک عامل معنوی در محیط انسانی پایبند می‌باشند و عامل یکپارچه‌کننده آن‌ها در برخی موارد هردو می‌باشد. بسیاری از نظریه‌پردازان مانند گاتمن، هارتشورن و پارسونز عوامل اخلاقی را زمینه‌ساز و عامل همگرایی (گراینده به مرکز به تعبیر گاتمن) در شکل‌گیری و بقای یک کشور قلمداد می‌کنند. از دیدگاه تالکوت پارسونز، عوامل همبستگی و استمرار نظام اجتماعی عبارت‌اند از: ارزش‌ها، هنجارها، نهادها، و نقش‌ها. ارزش‌ها غایات زندگی را تعیین، و عمل و رفتار افراد را به سوی آن هدایت می‌کنند. کار ویژه نظام ارزشی هر جامعه‌ای ایجاد مبانی همبستگی اجتماعی است. نظام ارزشی رکن اخلاقی و فرهنگی نظام اجتماعی به شمار می‌رود و زیربنای اجتماع تلقی می‌شود. هنجارها در سایه ارزش‌ها پدید می‌آیند و قواعد و روش‌های عمل اجتماعی را به دست می‌دهند. نظام حقوقی هر جامعه نظام هنجاری آن است. هنجارها زمینه تحقق ارزش‌های جامعه را ایجاد می‌کنند (قوام، ۱۳۸۱: ۴۲). هر نظام اجتماعی به‌منظور حفظ، تداوم و استمرار خود چهار کار ویژه اصلی را انجام می‌دهد که عبارت است از: ۱- حفظ انسجام و همبستگی اجتماعی که به‌وسیله نهادهایی چون مذهب، فرهنگ و خانواده انجام می‌شود و روی هم‌رفته تشکیل‌دهنده نظام ارزشی جامعه هستند؛ ۲- ایجاد همبستگی و حل منازعه که به‌موجب نظام هنجاری یا حقوقی، نظام حقوقی در هر جامعه‌ای مجری این کار ویژه است ۳- کار نبل به اهداف که به‌وسیله نظام سیاسی انجام می‌شود ۴- کار ویژه هماهنگ شدن با شرایط متغیر و جدید که به‌وسیله نهادهای نظام اقتصادی اجرا می‌گردد (طالبی، ۱۳۸۶: ۹). بسیاری از نظریه‌پردازان مانند گاتمن، هارتشورن و پارسونز عوامل اخلاقی را زمینه‌ساز و عامل همگرایی (گراینده به مرکز به تعبیر گاتمن) در شکل‌گیری و بقای یک کشور قلمداد می‌کنند.

در این تحقیق از نظریه گاتمن در خصوص نیروهای گاتمن بر اساس عوامل گراینده و گریزنده استفاده شده که عوامل محوری در این بخش، ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی است.

- ایده آیکونوگرافی و سیرکلاسیون گاتمن

گاتمن ایده‌های آیکونوگرافی و سیرکلاسیون را تحت عنوان نیروهای گراینده به مرکز و گریزنده از مرکز معرفی نموده است. گاتمن عوامل و نهادهای روحانی و فرهنگی را عامل پیدایش ملت‌ها می‌داند. به گفته‌ی دیگر این پدیده‌ها یا نهادهای معنوی و انسانی است که فضای انسانی را به گونه محیطی مستقل از دیگر محیط‌های انسانی درمی‌آورد و متمایز می‌کند و وجود افراد، آن فضای انسانی ویژه را از حس استقلال و هویت ملی برخوردار می‌کند. هر ناحیه سیاسی، دارای تعدادی نماد و ارزش‌های معین "هویت مستقل" است و از میان نظام‌های سیاسی موجود، دو مجموعه سیاسی روی کره زمین نمی‌توان یافت که دارای نمادها و ارزش‌های کاملاً یکسانی باشند. در هر جایی، این نمادها و ارزش‌ها دارای ماهیتی پیچیده بوده و از الگوهای به هم تنیده‌ای تشکیل شده‌اند (مجتهد زاده، ۱۳۸۱: ۳۲). کشورها بر عوامل و ارزش‌های روحانی و فرهنگی برای ایجاد هویت مستقل و جدا از دیگر کشورها و ملت‌ها تأکید می‌کنند، اما عوامل آیکونوگرافیک در کشورهای مختلف از شاخص‌ها و معیارهای متفاوتی برخوردار است. در این راستا گاتمن، نیروها و عواملی معنوی که موجب اتحاد و بقای یک کشور و یا موجب تجزیه کشور می‌شود، به ترتیب تحت عنوان عوامل آیکونوگرافیک و سیرکولاسیون-حرکت یاد می‌کند (حافظ نیا و وردی زاده، ۱۳۸۸: ۴۹). درواقع، آیکونوگرافی یا نمادنگاری نظریه بررسی عوامل جغرافیایی در وحدت‌آفرینی میان اقوام و مذاهب است و بیان می‌کند این باورهای عمیق و استوار اجتماعی مردم است که به یک مکان خاص قدرت می‌دهد و یک نماد جغرافیایی همانند یک کوه، یک صخره، سرزمین آبا و اجدادی و.. این باور را در میان مردمان مختلف به وجود می‌آورد که آن‌ها به همدیگر متعلق هستند و دارای یک سرنوشت مشترک هستند. این مقاله با رویکردی جغرافیای سیاسی یعنی نقش عوامل آیکونوگرافی یا قدرت مکان در کنار سایر عوامل به وحدت ملی همراه با کثرت و تنوع قومی می‌نگرد.

با توجه به مطالب بیان‌شده مدل تحقیق به شکل زیر ارائه گردید.

شکل ۴. مدل نظری تحقیق

۴. روش تحقیق

این پژوهش از نوع کاربردی است. شیوه بررسی و دستیابی به نتایج بر اساس سؤالات مطرح شده، توصیفی-تحلیلی است اطلاعات و داده‌های مورد نیاز برای پژوهش با استفاده مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (پرسش‌نامه) به دست آمد. چون پرسشنامه محقق ساخت (با الهام از تحقیقات پیشین) بوده است، اعتبار سنجی آن به کمک روش آلفای کرونباخ و نظرات کارشناسی (۱۲ نفر) استفاده شد. با توجه به میدانی بودن شیوه تحقیق از جامعه آماری استفاده شد. جامعه آماری تحقیق کلیه شهروندان ساکن در استان کرمانشاه به‌عنوان نمونه موردی است که برحسب روش تصادفی ساده ۲۲۰ نفر برای تحقیق انتخاب شدند. برای بررسی سؤال نخست تحقیق ابتدا کلیه عوامل اخلاقی تأثیرگذار بر تقویت وحدت ملی شناسایی شد و به روش دیمتل مورد ارزیابی قرار گرفت، در مرحله نهایی با استفاده از اکسل میزان R و D تحلیل و تأثیرگذارترین عامل به دست آمد. آنالیز سؤال دوم نیز با تهیه پرسشنامه‌ای دیگر (با طیف مقیاس سنجی لیکرت) که پایایی آن با آلفای کرونباخ در $SPSS$ تحلیل شده آغاز شد و نتایج پرسش‌نامه با استفاده از همبستگی اسپرمن در $SPSS$ تحلیل و بررسی گردید تا نتایج تحقیق حاصل شود. سؤال سوم نیز بر اساس روش میانگین ساده ارزیابی شد. اهمیت این پژوهش در آن است که ویژگی‌های اخلاقی ایرانیان (به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در وحدت ملی) بررسی شود.

۵. یافته‌های پژوهش

بررسی مهم‌ترین عوامل اخلاقی مؤثر بر ایجاد وحدت ملی نیاز به بررسی منابع و نظرات کارشناسان علوم سیاسی و اجتماعی دارد زیرا بارور شدن جامعه، دگرگونی و تغییراتی در ارزش‌ها، عقاید، نگرش‌های افراد و اقوام (نایبی و محمدی، ۱۳۹۲: ۱۳۹) پدیده آمده و متناسب با آن نیز تغییراتی در سبک‌فکری و رفتاری ساکنان یک کشور صورت می‌گیرد. میزان

وحدت ملی نیز یکی از عوامل مهم سیاسی- اجتماعی است که در دنیای جدید تحت تأثیر مدرنیته قرار گرفته است. از آنجاکه پرسشنامه مذکور محقق ساخت است، لذا اعتبار سنجی آن توسط

- اعتبار سنجی پرسشنامه

لذا در مرحله اول با توجه به تحقیقات قبلی و استفاده از پرسش‌نامه‌های محقق ساخت، پرسشنامه‌ای حاوی ۲۲ سؤال طراحی شد، سپس پایایی آن به کمک روش آلفای کرونباخ در نرم‌افزار **SPSS25** به دست آمد (جدول ۱).

جدول ۱. آلفای کرونباخ پرسش‌نامه مربوط به رابطه مؤلفه‌های اخلاقی و وحدت ملی

وضعیت	تعداد	مقدار آلفای کرونباخ بر اساس بخش‌های استاندارد	مقدار آلفا	آزمون پایایی آلفای کرونباخ
بازه $0.9 > \alpha \geq 0.8$ به معنای پایایی درونی خوب است	۲۶۴	۰.۸۳۰	۰.۸۲۹	مقدار

۱- بررسی مهم‌ترین عامل اخلاقی پیونددهنده وحدت ملی در ایران

در ایجاد وحدت ملی ایرانیان عوامل مثبت و منفی فراوانی دخیل هستند از جمله: مذهب، قومیت، زبان، شرایط اقلیمی و اقتصادی، پرچم، حافظه تاریخی مشترک، اخلاق و هشت عامل مهم اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی شناسایی شده (جوان فروزنده و مطلب، ۱۳۹۰).

جدول ۲. پارامترهای اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی به همراه کد

کد	پارامتر اخلاقی
S1	تجارب گذشته در سرزمین مادری
S2	تعلق عاطفی به کشور و هم‌وطنان
S3	رضایتمندی روحی از شرایط موجود
S4	تصورات و باور فردی
S5	اعتماد به سایر هم‌وطنان و دولت
S6	توقعات روحی
S7	حس مبارزه با مهاجم

<i>S8</i>	روحیه ناسیونالیستی و میهن‌دوستی
<i>S9</i>	روحیه فداکاری

برگرفته از پژوهش (جوان فروزنده و مطلب، ۱۳۹۰: ۳۲)

در ادامه پرسشنامه‌ای بر اساس مدل دیمتل و عبارت کلامی (۰-۴) تنظیم گردید، سپس جامعه نمونه ۲۲۰ نفری از شهروندان آن را مورد ارزیابی قراردادند و ماتریس ارتباطات مستقیم دیمتل با میانگین حسابی به دست آمد.

جدول ۳. ماتریس ارتباط مستقیم دیمتل عوامل اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی

S۱	S۸	S۷	S۶	S۵	S۴	S۳	S۲	S۱
۰	۱.۳۳۳	۰.۶۶۷	۰.۶۶۷	۰.۶۶۷	۰.۶۶۷	۲.۶۶۷	۱.۳۳۳	S۱
۱.۳۳۳	۳	۱.۶۶۷	۱	۱	۲.۳۳۳	۳.۶۶۷	۰	S۲
۱.۳۳۳	۱.۶۶۷	۱.۳۳۳	۲	۱.۶۶۷	۲	۰	۲.۳۳۳	S۳
۲.۳۳۳	۳	۲	۳.۶۶۷	۳	۰	۲.۶۶۷	۲.۳۳۳	S۴
۲.۳۳۳	۲.۶۶۷	۲.۶۶۷	۳	۰	۳.۶۶۷	۳.۶۶۷	۳	S۵
۳	۳	۲	۰	۳.۳۳۳	۳.۶۶۷	۳.۶۶۷	۲.۶۶۷	S۶
۱.۳۳۳	۱.۶۶۷	۰	۱	۲.۳۳۳	۱.۶۶۷	۲.۳۳۳	۲	S۷
۲	۰	۲.۳۳۳	۲	۲.۳۳۳	۳.۶۶۷	۲.۳۳۳	۲.۶۶۷	S۸
۰	۳	۳	۲	۱.۳۳۳	۳	۱.۶۶۷	۲.۳۳۳	S۹

سپس با استفاده از رابطه ۱ و ۲ ماتریس ارتباطات مستقیم نرمال گردید:

$$N = k * M \quad \text{رابطه ۱}$$

رابطه ۲

$$K = \frac{1}{\max \sum_{j=1}^n a_{ij}} \quad \text{مقدار ماتریس نرمال شده برای حداکثر } MAX = 21.87 \text{ می‌باشد}$$

جدول ۴. ماتریس نرمال شده عوامل اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی

S ₁	S _A	S _Y	S _F	S _د	S _ف	S _ر	S _ز	S ₁	
۰.۰۶۱	۰.۰۴۱	۰.۰۲	۰.۰۲	۰.۰۲	۰.۰۲	۰.۰۸۲	۰.۰۴۱	۰	S ₁
۰.۰۴۱	۰.۰۹۲	۰.۰۵۱	۰.۰۳۱	۰.۰۳۱	۰.۰۷۱	۰.۱۱۲	۰	۰.۱۰۲	S ₂
۰.۰۴۱	۰.۰۵۱	۰.۰۴۱	۰.۰۶۱	۰.۰۵۱	۰.۰۶۱	۰	۰.۰۷۱	۰.۰۷۱	S ₃
۰.۰۷۱	۰.۰۹۲	۰.۰۶۱	۰.۱۱۲	۰.۰۹۲	۰	۰.۰۸۲	۰.۰۷۱	۰.۰۹۲	S ₄
۰.۰۷۱	۰.۰۸۲	۰.۱۱۲	۰.۰۹۲	۰	۰.۱۱۲	۰.۱۱۲	۰.۰۹۲	۰.۰۷۱	S ₅
۰.۰۹۲	۰.۰۹۲	۰.۰۶۱	۰	۰.۱۰۲	۰.۱۱۲	۰.۱۱۲	۰.۰۸۲	۰.۰۶۱	S ₆
۰.۰۴۱	۰.۰۵۱	۰	۰.۰۳۱	۰.۰۷۱	۰.۰۵۱	۰.۱۰۲	۰.۰۶۱	۰.۰۷۱	S ₇
۰.۰۶۱	۰	۰.۰۷۱	۰.۰۶۱	۰.۰۷۱	۰.۰۸۲	۰.۰۷۱	۰.۰۸۲	۰.۰۸۲	S ₈
۰	۰.۰۹۲	۰.۰۹۲	۰.۰۶۱	۰.۰۴۱	۰.۰۹۲	۰.۰۵۱	۰.۰۷۱	۰.۰۹۲	S ₉
۰.۰۶۱	۰.۰۶۱	۰.۰۵۱	۰.۰۹۲	۰.۰۶۱	۰.۰۶۱	۰.۰۸۲	۰.۰۷۱	۰.۰۶۱	S ₁₀
۰.۰۶۱	۰.۰۹۲	۰.۰۹۲	۰.۰۸۲	۰.۰۵۱	۰.۰۶۱	۰.۰۳۱	۰.۰۵۱	۰.۰۴۱	S ₁₁
۰.۰۵۱	۰.۰۹۲	۰.۰۷۱	۰.۱۰۲	۰.۰۷۱	۰.۰۹۲	۰.۰۵۱	۰.۰۳۱	۰.۰۶۱	S ₁₂

در گام بعدی ماتریس ارتباطات کل را از طریق کم کردن ماتریس نرمال از عدد یک سپس معکوس کردن آن و تضریب در ماتریس نرمال محاسبه شد (جدول ۵).

جدول ۵ ماتریس ارتباطات کل عوامل اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی

S ₁	S _A	S _Y	S _F	S _د	S _ف	S _ر	S _ز	S ₁	
۰.۱۵۱	۰.۱۵۹	۰.۱۲۴	۰.۱۲۷	۰.۱۱۵	۰.۱۲۶	۰.۱۶۹	۰.۱۴۲	۰.۱۱۶	S ₁
۰.۱۹۴	۰.۲۸	۰.۲۱۶	۰.۲۰۶	۰.۱۸۸	۰.۲۵۵	۰.۲۰۸	۰.۱۷	۰.۲۸۵	S ₂
۰.۱۹۳	۰.۲۴۲	۰.۲۰۷	۰.۲۳۲	۰.۲۰۴	۰.۲۴۵	۰.۲۰۲	۰.۲۳۴	۰.۲۵۲	S ₃
۰.۲۱۱	۰.۲۹۴	۰.۲۲۷	۰.۲۸۲	۰.۲۲۴	۰.۲۰۱	۰.۲۹۴	۰.۲۳۲	۰.۲۷۸	S ₄
۰.۲۰۸	۰.۲۸۲	۰.۲۶۸	۰.۲۶۱	۰.۲۴۹	۰.۲	۰.۴۲۱	۰.۲۴۸	۰.۲۶۱	S ₅
۰.۲۳	۰.۲۹۷	۰.۲۳	۰.۲۸۴	۰.۲۴۵	۰.۲۰۶	۰.۴۲۳	۰.۲۴۴	۰.۲۵۵	S ₆
۰.۲۰۱	۰.۲۵۲	۰.۱۷۸	۰.۲۱۶	۰.۲۳۱	۰.۲۴۷	۰.۲۰۷	۰.۲۴۴	۰.۲۶۴	S ₇
۰.۲۵۱	۰.۲۴۵	۰.۲۷۹	۰.۲۷۸	۰.۲۶۴	۰.۲۱۲	۰.۳۲۲	۰.۲۸۷	۰.۲۱	S ₈
۰.۲۰۶	۰.۲۴۵	۰.۲۱	۰.۲۹۲	۰.۲۵۱	۰.۲۳۶	۰.۲۲	۰.۲۹۱	۰.۲۳۵	S ₉

در مرحله بعدی، با محاسبه سطر و ستون (R و D) جدول (۵)، مقدار $D+R$ و $D-R$ محاسبه شد، تا مقدار R و D تعیین شود.

جدول ۶. D, R

$D-R$	$D+R$	R	D	
-۱,۸۰۵	۵,۲۰۶	۳,۵۰۶	۱,۷۰	$S1$
-۰,۳۵۸	۵,۹۵۶	۳,۱۵۷	۲,۷۹۹	$S2$
-۱,۰۶۴	۶,۵۴۸	۳,۸۰۶	۲,۷۴۲	$S3$
-۰,۸۰۷	۷,۹۰۸	۳,۵۵	۴,۳۵۷	$S4$

<i>S5</i>	۴,۳۵۵	۲,۹۵۰	۷,۲۸۵	-۱,۳۸۵
<i>S6</i>	۴,۳۹۴	۳,۲۹۸	۷,۶۹۲	-۱,۰۹۶
<i>S7</i>	۲,۹۱۱	۳,۱۷۷	۶,۰۸۸	-۰,۲۶۵
<i>S8</i>	۳,۴۶۳	۳,۶۵۸	۷,۱۲۰	-۰,۱۹۵
<i>S9</i>	۳,۶۹۴	۲,۸۸۸	۶,۵۳۸	۰,۸۰۶

بر اساس جدول (۶) مقدار *D* در پارامتر *S6* با مقدار ۴,۳۵۷ از سایرین بیشتر است، هم‌چنین مقدار *R* در پارامتر *S3* با مقدار ۳,۸۰۶ بیشتر بوده و *S4* با مقدار ۷,۹۰۸ بیشترین مقدار *D+R* را دارا است. کد *S4* شامل تصورات و باورهای فردی نسبت به سرزمین و وطن است که بر اساس مدل دیمتل به‌عنوان تأثیرگذارترین ویژگی اخلاقی مؤثر در وحدت ملی شناخته‌شده است، به‌گفته روانشناسان و جامعه‌شناسان باورها و اعتقادات درونی فرد در خصوص یک موضوع قدرت و انرژی فراوانی دارد؛ به‌طوری‌که بزرگ‌ترین موانع و مشکلات را می‌تواند از پیش روی فرد بردارد. درواقع، می‌توان هر چیزی را شنید یا عمل کرد اما به آن باور نداشت، در صورت باور داشتن به موضوع خاصی، اطمینان نسبت به آن در وجود افراد شکل می‌گیرد و در چنین حالتی تغییر در شرایط هم نمی‌تواند باور و تصور فرد در خصوص موضوع خاص را متزلزل کند؛ به‌طوری‌که فرد در برابر شرایط جدید مقاومت می‌کند. شخص با باور و اعتقاد و تصور راسخ در راه عقاید خود دست به هر کاری می‌زند. باینان این تفاسیر می‌توان گفت مؤلفه‌های اخلاقی زیادی وجود دارد که می‌تواند یک فرد را وادار به حفظ وحدت ملی کند اما مؤلفه‌ای مانند باور و تصور یعنی همان اعتقاد راسخ و باور محکم به وحدت ملی و وطن‌دوستی است که سبب می‌شود علی‌رغم تغییر شرایط افراد ساکن در محدود جغرافیایی به حفظ وطن خود و وحدت ملی پایبند بمانند. نمونه بارز آن شرایط جنگ هشت ساله ایران با عراق است که بسیاری از افراد به دلیل باور درونی خود عازم جبهه شده و راه حفظ تمامیت ارضی و حفظ وحدت ملی ایران جان خود را هم فدا کردند. لذا وجود دشمنی مشترک (در زمان جنگ صدام حسین و حزب بعث عراق) در شرایط پس‌از آن دشمنان خارجی مانند آمریکا، اسرائیل، برخی از دولت‌های غربی که موجبات شرایط سخت را برای ایران فراهم نموده‌اند، و تلاش برای مبارزه با این شرایط به‌عنوان احساس مشترک مبارزه با مهاجم در کلیه ابعاد (نظامی، اقتصادی، سیاسی، ارضی و مرزی و ...) مهم‌ترین عامل وحدت‌بخش در سطح ملی معرفی شده است. در شرایط کنونی ایران علی‌رغم تمام مشکلات اقتصادی، سیاسی، تحریم‌ها و ... که دامن‌گیر مردم ایران

شده است و به راحتی می‌تواند موجب از هم پاشیدن شالوده وحدت ملی شود، این باورها و اعتقادات راسخ ایرانیان به حفظ میهن خویش در قالب مبارزه با دشمن (که به خاک و منابع ایران چشم‌داشت دارند) عامل وحدت ملی است که سبب شده کشور حتی در این شرایط بحرانی خالی از هرگونه هرج و مرج و آشوب‌هایی باشد که بسیاری از کشورهای خاورمیانه را به دام خود کشیده است.

۲- رابطه میان ویژگی‌های اخلاقی و تقویت وحدت ملی

برای ایجاد وحدت ملی مستحکم در درون جامعه باید مبانی اخلاقی را نیز لحاظ نمود. در یک شبکه ساختاری منظم و منسجم با نهادینه کردن اصول اخلاقی متشکل از باورها، روحیه فداکاری، تغییر نگرش‌ها و توقعات و غیره می‌توان وحدت را در جامعه تقویت کرد. این بخش از پژوهش حاضر سعی دارد رابطه میان مؤلفه‌های اخلاقی با وحدت ملی را در قالب تهیه و تنظیم پرسش‌نامه و تحلیل آن با روش‌ها و نرم‌افزارهای آماری موردبررسی قرار دهد.

میانگین پاسخ‌هایی که جامعه آماری ۲۲۰ نفری به سؤالات پرسش‌نامه (گویه‌ها برحسب طیف لیکرت تهیه‌شده) دادند، سپس با استفاده از روش همبستگی اسپیرمن در *SPSS* رابطه همبستگی میان دو پارامتر سنجیده شد (جدول ۷).

جدول ۷. همبستگی اسپیرمن میان مؤلفه‌های اخلاقی و وحدت ملی

		Correlations		
		وحدت ملی	مؤلفه اخلاقی	
Spearman's rho	SS	Correlation Coefficient	1.000	.595*
		Sig. (2-tailed)	.	.017
		N	22	22
AA	Correlation Coefficient	.595*	1.000	
		Sig. (2-tailed)	.017	.
		N	22	22

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

نتایج جدول (۷) نشان داد که ضریب همبستگی برابر با ۰,۵۹۵ می‌باشد این ضریب نشان می‌دهد که رابطه میان دو فاکتور مثبت می‌باشد یعنی با افزایش متغیر ویژگی‌های اخلاقی، میزان وحدت ملی نیز افزایش می‌یابد. اما اینکه رابطه این دو معنی‌دار باشد بستگی به مقدار *p-value* یا همان *sig* دارد چنانچه این مقدار کمتر از ۰,۰۵ باشد (با توجه به سطح معنی‌داری در ۹۹,۵) نشان از معنی‌دار بودن رابطه دو متغیر دارد در صورتی نیز که بالای ۰,۰۵ باشد رابطه بین دو متغیر معنی‌دار نخواهد بود، اما نتایج *sig* این آزمون بیانگر آن است که مقدار ۰,۰۱۷ کمتر از ۰,۰۵ بوده و لذا نشان می‌دهد؛ رابطه همبستگی مثبت میان دو متغیر وحدت ملی و ویژگی‌های اخلاقی معنی‌دار می‌باشد. به بیان ساده‌تر، میان ویژگی‌های اخلاقی ایرانیان و ارتقای وحدت ملی آنان رابطه معنادار و محکمی وجود دارد.

۳- سیر تاریخی وحدت ملی در کشور طی ۵ دهه گذشته متأثر از ویژگی‌های اخلاقی

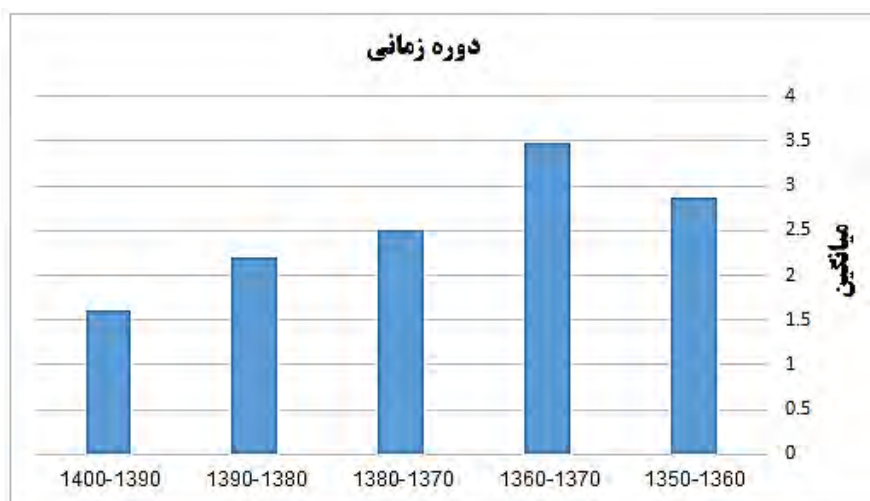
وحدت ملی به دنبال ایجاد هماهنگی و همبستگی بین اجزای سازنده نظام سیاسی و اجتماعی است و به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مؤثر در جریان اقتدار یک سرزمین شناخته می‌شود. مجموعه‌ای از عوامل بر جریان شکل‌گیری وحدت ملی و هم‌چنین تضعیف و تقویت آن اثرگذار هستند. باید دانست که وضعیت جامعه نقش مؤثری بر میزان وحدت و همبستگی ملی دارد. پاره‌ای از حوادث در برهه‌ای از زمان به دلیل نقش پررنگ‌تر سبب افزایش همبستگی و برخی دیگر به‌واسطه زمینه‌های عمیق تاریخی خود بر کاهش همبستگی در سرزمین‌ها دامن می‌زنند. ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی مسئله‌ای فرامرزی است و گاهی به دلیل واسطه همین عوامل مرزهای سیاسی حذف شده و همبستگی میان یک ملت فرهنگی شکل می‌گیرد. اما باید دانست جغرافیای سیاسی مشترک در قالب یک کشور

نقش هویت ملی را ایفا می‌کند که ورای مسئله وحدت ملی است. ایران از جمله کشورهایی است که با توجه به جغرافیای خاص و پیشینه تاریخی و تمدنی که دارد حاوی لایه‌های مختلف فرهنگی و اخلاقی است (قاسمی و ابراهیم آبادی، ۱۳۸۹: ۱۱۳). اسناد تاریخی نشان می‌دهد ایران در مقاطع مختلف با مسائل و مشکلاتی از سنخ تضعیف وحدت یا تقویت آن روبرو بوده است، به طوری که حتی در برهه‌هایی از تاریخ معاصر بخش‌هایی از سرزمین ایران از آن جدا شده است. در بخش سوم تحقیق وضعیت وحدت ملی طی ۵ دهه گذشته از نگاه کارشناسان بررسی شد. برای این منظور معیارهای وحدت ملی از دیدگاه اختلافی و فرهنگی (جدول ۲) در قالب ۵ دهه از ۱۳۵۰ تا ۱۴۰۰ شمسی با معیار سنجش طیف لیکرت از بسیار کم تا بسیار زیاد تدوین و پس از توزیع و دریافت پاسخنامه، نتایج ذیل حاصل گردید (جدول ۸).

جدول ۸. میانگین میزان تأثیر پارامترهای اخلاقی و فرهنگی بر وحدت ملی در گذر زمان

پارامتر اخلاقی و فرهنگی	1350-1360	1360-1370	1370-1380	1380-1390	1390-1400
تجارب گذشته در سرزمین مادری	2.13	3.56	2.51	2.04	1.74
تعلق عاطفی به کشور و هم‌وطنان	2.41	3.92	2.25	1.98	1.69
رضایتمندی روحی از شرایط موجود	3.14	2.17	2.19	2.03	1.51
تصورات و باور فردی	2.17	2.56	2.14	2.19	2.02
اعتماد به سایر هم‌وطنان و دولت	3.11	3.35	2.58	2.04	1.35
توقعات روحی	2.17	2.58	2.02	2.14	1.21
حسن مبارزه با مهاجم	3.51	4.17	2.33	2.16	1.63
روحیه ناسیونالیستی و میهن‌دوستی	3.68	4.12	2.98	2.23	1.63
روحیه فداکاری	3.45	4.84	3.63	3.01	1.68
میانگین	2.86	3.47	2.51	2.2	1.61

نتایج جدول (۸) به صورت نمودار ستونی در نمودار (۳) آمده است

نمودار ۱. میانگین وحدت ملی در ۵ دهه اخیر

این نمودار نشان می‌دهد؛ در بازه زمانی سال‌های ۱۳۶۰-۱۳۷۰ میزان تأثیر پارامترهای اخلاقی و فرهنگی بر وحدت ملی با میانگین ۳,۴۷ از سایر دوره‌ها بالاتر بوده است. هم‌چنین در دوره زمانی دهه ۱۳۹۰-۱۴۰۰ این میزان به پایین‌ترین حد خود با میانگین ۱,۶۱ رسیده است که کمتر از ۱/۲ در دهه ۶۰-۷۰ است. علت بالا بودن میزان وحدت ملی متأثر از ویژگی‌های اخلاقی و فرهنگی در دهه ۶۰-۷۰ مربوط به وقوع جنگ ایران و عراق و جو حاکم در این دوره است که سبب افزایش میزان همدلی و همبستگی در میان ایرانیان شده است. در این دوره به دلیل وجود هدف مشترک یعنی مبارزه با دشمن، حس مبارزه با تهاجم و هم‌چنین روحیه ناسیونالیستی و وطن‌دوستی در بالاترین سطح خود قرار داشته است (میانگین به ترتیب ۴,۱۷ و ۴,۱۲). اما در دهه ۱۳۹۰-۱۴۰۰ به دلایل متعددی میزان وحدت ملی به پایین‌ترین سطح خود طی ۵۰ سال گذشته رسیده است. عمده‌ترین علل این مسئله به وجود رسانه‌های مختلف و پخش اخبار متنوع که بعضاً دارای منشأ واقعی نیستند، تشدید فرایندهای رقابت قومی، پایان جنگ و فراموشی تقریبی تبعات آن، افزایش آگاهی عمومی، تغییر افکار نسل جدید، خودمحوری و ترجیح منافع فردی بر منافع جمعی عملکرد نادرست دولت در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی، توسعه ناهمگون و نامتوازن و غیر کافی و غیره.

کلیه عوامل فوق سبب شده میزان وحدت ملی و حس دل‌بستگی به کشور تا حد زیادی کاهش یابد. در چنین شرایطی عوامل پیوند دهنده وحدت ملی قادر نیستند تا چشم‌انداز روشنی از دل‌بستگی و وحدت ملی ارائه کنند.

بر اساس مطالب بیان‌شده، می‌توان به سؤالات مطرح‌شده چنین پاسخ داد که مهم‌ترین عامل اخلاقی جهت تقویت وحدت ملی در ایران، حس مبارزه با مهاجم و بیگانگان می‌باشد. هم‌چنین رابطه عمیق و معناداری میان ویژگی‌های اخلاقی و تقویت وحدت ملی در ایران وجود دارد. در واقع وحدت ملی از اساسی‌ترین عناصر و پیش‌شرط‌های ضروری در ایجاد و دستیابی به وحدت و همبستگی ملی است. در واقع وحدت ملی همبستگی میان اجزای تشکیل‌دهنده نظام سیاسی و اجتماعی را ایجاد و اقتدار و امنیت ملی را به بار آورد. کشور ما علی‌رغم آنکه جامعه‌ای با لایه‌های فرهنگی مختلف و متشکل از خرده‌فرهنگ‌های قومی، مذهبی و زبانی گوناگونی است که به مدد هویت جمعی مشترک درهم‌تنیده شده‌اند. نمونه بارز آن بروز جنگ هشت‌ساله ایران و عراق می‌باشد. علی‌رغم تفاوت‌های چشمگیر میان جمعیت ایران از نظر هویت فردی، هویت ملی ایران سلطه قوی بر کلیه مسائل حاشیه‌ای داشته و وحدت ملی توانست قدرت ملی را به حداکثر برساند. حس مبارزه با تهاجم بیگانه سبب افزایش ضریب وحدت و همبستگی ملی شد و از میزان تهدیدات خارجی و حتی داخلی در آن برهه به شدت کاست. وحدت ملی ناشی از حس مبارزه با تهاجم بیگانگان عراقی به خاک کشور و تعرض به مرزهای جغرافیایی به‌عنوان یک عنصر سیاسی، سبب بسیج تمامی منابع مادی و معنوی کشور شد و در واقع فضای پرتنش بعد از انقلاب و چنددستگی ایجادشده در جامعه به‌واسطه جنگ تحمیلی و احساس ایجادشده ناشی از دفاع از کشور به شدت در فضای بحران‌زده آن روزها محو شد و در واقع جنگ تحمیلی هشت‌ساله نعمتی برای کاستن از چالش‌ها و عوامل تفرقه‌آمیز در وحدت ملی کشور بود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مهم‌ترین عامل بقای یک جامعه از منظر جغرافیای سیاسی وحدت ملی است. حفظ وحدت ملی تا بدان جا اهمیت دارد که گاه در نظام سیاسی یک کشور گروهی به نفع گروه دیگر و صرفاً به‌منظور بقا و حفظ وحدت ملی از اهداف خود دست کشیده و با سایرین همراه می‌شوند. کشور ایران به‌عنوان یکی از کشورهای واقع در منطقه بحران‌خیز خاورمیانه که با تعدد قومیتی - زبانی - تنوع مذهب و حتی دین روبروست و در مرزهای خود دارای اقوامی است که در کشور همسایه نیز همان قومیت‌ها وجود دارد، هم‌چنین با توجه به شرایط بحرانی اقتصادی و تحریم و غیره، پتانسیل بسیار بالایی برای هرج‌ومرج، شورش و ... دارد. اغلب بیان می‌شود که ما در یک دیگ در هم جوشان بسر می‌بریم ما همانند

آمریکایی‌ها نیستیم که مانند موزاییکی از اقوام و فرهنگ‌ها در یک سرزمینی به نام غرب وحشی در کنار هم باشیم. ما دارای سرزمینی به وسعت فلات ایران هستیم که نقش دیگ درهم جوشان را بازی کرده و خاطرات مشترکی از خوشی‌ها و ناخوشی‌ها، حملات خارجی‌ها و دفاع اقوام گوناگون و... را با خود به ارمغان آورده است. ابداعات و اختراعات فرهنگی و فناورانه زیادی از این ملت در طی سالیان متمادی به‌جای مانده است. ما دارای جندی‌شاپور، شهر سوخته و تقویم جلالی، بوده‌ایم. سرزمین ایران همانند دیوار سترگ فرهنگی، ابوریحان بیرونی، ابن سینا، خواجه نظام ملک توسی و بسیاری از این شخصیت‌ها و نمادها همگی نمایش ابزارها و نشانه‌های وحدت ساز برای این ملت می‌باشد و ما را از دیگران جدا می‌سازد. نمادهای ایرانی زیاد است؛ رستم، سیمرغ، ققنوس، لیلی، مجنون، یوسف، زلیخا، فرهاد، شیرین، ترسا، پارسا، پرچم، درفش کاویانی، کاوه، کوه بلند دماوند، ماسوله، هجیج (پاوه)، چک چکو در یزد، کندوان در تبریز، بازارها، ارگ بم، فلک الافلاک، تکیه معاون الملک (کرمانشاه)، برج ساعت، مسجد عماد الدوله، کاروانسراها، جاده راه ابریشم، کلوت‌های کویر، خرس قهوه‌ای ایرانی، ستارخان و باقرخان، یار محمد کرمانشاهی، میرزا کوچک جنگلی، دلیران تنگستان، یوزپلنگ ایرانی، چادر، و چهره زن ایرانی - بسیج، چفیه، اراده ملت متحد ایران در برابر دشمن، و همه و همه نماد هستند و این‌ها نمادهای سرزمینی به شمار می‌روند که ایران نامیده می‌شود.

در این پژوهش برخلاف بسیاری از پژوهش‌های سابق که تنها به بررسی ابعاد قومیتی - زبانی و یا دینی در وحدت ملی پرداخته‌اند، بعد تازه‌ای از عوامل ایجاد و تقویت‌کننده وحدت ملی یعنی ویژگی‌های اخلاقی موردبررسی قرار گرفت. در میان مؤلفه‌های اخلاقی مؤثر بر وحدت ملی، باورها و تصورات شخصی از مسئله وحدت ملی مهم‌ترین عامل مؤثر در میان مؤلفه‌های اخلاقی شناخته شد که می‌توان با تقویت آن بر یکپارچگی و وحدت ملی افزود. از سوی دیگر ویژگی‌های اخلاقی نیز در کنار سایر عوامل (مانند پیشینه تاریخی، زبان، دین، پرچم و .. مشترک) رابطه مثبت و معناداری با وحدت ملی دارد به‌طوری‌که با تقویت ویژگی‌های اخلاقی، می‌توان وحدت ملی را افزایش داد. شاید بتوان مهم‌ترین نتیجه‌ای که به شکل غیرمستقیم و تلویحی از این بررسی به دست آورد آن باشد که تقویت وحدت در جامعه مدنی، از طریق پیوند هویت‌های قومی، تقویت حس همدلی در چارچوب یک هویت مشترک، زمینه را برای افزایش همبستگی ملی فراهم می‌آورد. با توجه به پیشینه غنی اخلاقی و فرهنگی در جامعه ایران در مقایسه با بسیاری از جوامع هم‌جوار می‌توان به آینده وحدت ملی در ایران امیدوار بود. درنهایت می‌توان گفت اگر به دنبال حفظ وحدت ملی در محدوده

جغرافیایی ایران هستیم علاوه بر بهبود شرایط آزادی، رونق اقتصادی و غیره (به‌عنوان عوامل دیگر)، به مسئله اخلاق و به‌ویژه تقویت باورهای فردی نیز توجه کرد. این امر با استفاده از تمرکز بیشتر مسئولان، سیستم آموزشی و غیره بر تقویت باور وطن‌دوستی و وحدت ملی و از میان برداشتن بسیاری از تفاوت‌های ظاهری میسر است. در کنار سایر عوامل مؤثر بر وحدت ملی مانند زبان مشترک، دین و مذهب مشترک، پرچم مشترک، حافظه تاریخی مشترک و غیره، ویژگی‌های اخلاقی نیز از جمله پارامترهای مهم و تأثیرگذار بر وحدت ملی است و لذا نیازمند توجه بیشتر جهت تقویت آن هستیم. اینکه تأثیر سایر عوامل بر وحدت ملی تا چه میزان است موضوع این پژوهش نیست اما بخشی از وحدت ملی مدیون تقویت و ایجاد ویژگی‌های اخلاقی است. رضایتمندی درونی از شرایط موجود، روحیه ناسیونالیستی، روحیه فداکاری، اعتماد به افراد جامعه و یا حاکمیت، تصورات و باورهای فردی، تعلق عاطفی به سرزمین مادری و غیره از جمله ویژگی‌های اخلاقی هستند که در میان ایرانیان وجود دارد. همگرایی ایجادشده توسط ویژگی‌های اخلاقی موجب انسجام داخلی در واحد سیاسی ایران می‌شود.

پیشنهادها

- میزان تأثیر ویژگی‌های اخلاقی بر وحدت ملی در برابر سایر عوامل مانند پیشینه تاریخی، زبان، دین، پرچم و .. مشترک با روش‌های آماری، پرسش‌نامه و ... مطالعه شود.
- جامعه آماری بزرگ‌تر با تنوع قومی-زبانی-مذهبی در نظر گرفته شود تا نتیجه آزمون‌ها انطباق بیشتری با واقعیت‌های جامعه داشته باشد.
- ویژگی‌های اخلاقی از طریق کانال‌هایی چون آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها، انتشارات، رسانه ملی، دولت و .. تقویت شود.
- زمینه‌های کاهنده وحدت ملی مانند آشوب‌ها، توهین به مقدسات ادیان و مذاهب و اقوام دیگر که رسمی و ملی نیستند و اقوام مختلف در ایران شناسایی و مهار شوند
- شناسایی عوامل برون‌مرزی که با صرف هزینه به اختلافات قومی و مذهبی دامن می‌زنند؛ به‌ویژه دولت فاشیست ترکیه، آذربایجان، عربستان.
- گسترش سطح عدالت در جامعه از نظر اقتصادی، سیاسی، اجتماعی
- کاستن از نگاه مرکزگرایی در کلیه زمینه‌ها در کشور

منابع

- آوری، پیترو (۱۳۷۹). تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمد رفیعی مهر آبادی، جلد اول، چاپ ۵، تهران.
- اخوان کاظمی، بهرام و ارغوانی، فریبرز (۱۳۹۰). نقش هویت دینی در همگرایی ایران و آسیای مرکزی، سیاست، ۴۱(۳)، ۱۵-۳.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳). ناسیونالیسم، نظریه، ایدئولوژی، ترجمه منصور انصاری، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۷). جامعه شناسی سیاسی، تهران، نشر نی.
- برتون، رولان (۱۳۸۰). قوم‌شناسی سیاسی، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشر نی.
- پورسعید، فرزاد (۱۳۸۶). گوناگونی و انسجام ملی در جامعه ایرانی، مطالعات راهبردی، ۳۳(۱)، ۳۳-۶۰.
- پیشگاهی فرد، زهرا و امیدوی آوج، مریم (۱۳۸۸). ارتباط بین پراکندگی اقوام ایرانی و امنیت مرزها، ژئوپلیتیک، ۱۴(۱)، ۷۱-۴۸.
- جلالی پور، حمیدرضا (۱۳۷۲). کوردستان و علل بحران پیش از انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول.
- جعفری خلف لو، طاهر (۱۳۸۹). تأثیر فرهنگ سیاسی بروح‌دلت ملی در جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۷-۱۳۸۴)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی، دانشگاه اصفهان.
- جوان فروزنده، علی؛ مطلبی، قاسم (۱۳۹۰). مفهوم حسن تعلق به مکان و عوامل تشکیل‌دهنده آن، هویت شهر، ۸(۱)، ۲۷-۳۷.
- حافظ نیا، محمدرضا؛ الله وردی زاده، رضا (۱۳۸۸). رابطه سیستم سیاسی بسیط با همبستگی ملی: بررسی موردی ایران؛ پژوهشنامه علوم سیاسی، ۵(۱)، ۶۸-۴۱.
- خواجه سروری، غلامرضا (۱۳۸۹). امام خمینی (ره) و بازسازی هویت ملی ایران، مطالعات ملی، ۱۱(۴۱)، ۳-۳۶.
- درايسدل، آلامیدیر؛ بلیک، جرالديچ (۱۳۷۰). جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا؛ ترجمه دره میرحیدر، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، تهران.
- سریع القلم، محمود (۱۳۷۷). مبانی عشریه ای فرهنگ سیاسی ایران، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۳۵ و ۱۳۶، ۴۳-۳۴.
- شوتار، سوفی (۱۳۸۶). شناخت و درک مفاهیم جغرافیای سیاسی، ترجمه سید حامد رضیئی، تهران: انتشارات سمت.
- شهیدانی، شهاب، مهدی نسب، کبری (۱۳۹۷). اخلاق، عادات و رسوم ایرانی از نگاه ماموران انگلیسی عصر ناصری، پژوهش تاریخی، ۱۰(۱)، ۱۵۳-۱۷۸.
- عیوضی، محمد رحیم (۱۳۸۶). اتحاد و انسجام: زمینه‌های شکل‌گیری؛ زمانه، ۶(۳۳).

فلاح، مرتضی (۱۳۸۶). نقش زبان فارسی در یکپارچگی و وحدت ملی ایرانیان؛ پژوهش نامه زبان و ادب فارسی، ۱(۴)، ۱۴۶-۱۳۱.

فرخجسته، هوشنگ (۱۳۸۶). بررسی تاریخی ایستارها و ذهنیت درایران وارتباط آن با امنیت و وحدت ملی؛ مجموعه مقالات همایش امنیت عمومی و وحدت ملی، تهران؛ پژوهشکده تحقیقات استراتژیک. قاسمی، علی اصغر، ابراهیم آبادی، غلامرضا (۱۳۸۹). نسبت هویت ملی و وحدت ملی در ایران؛ فصلنامه راهبرد، ۲۰ (۵۹)، ۱۳۸-۱۰۷.

جهانیان، منوچهر؛ قرخلو، مهدی؛ زندی، ابتهال (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر همبستگی ملی با تأکید بر مؤلفه‌های فرهنگ و گردشگری، نگرشهای نو در جغرافیای انسانی، ۲ (۳)، ۱۰۹-۱۲۲.

غلامی، مجتبی (۱۳۸۹). نقش اخلاق در وحدت ملی با تأکید بر اندیشه امام خمینی، پایان نامه کارشناسی ارشد. مطبی، مسعود (۱۳۸۶). بن مایه‌های همبستگی ملی در قانون اساسی، زمانه، ۶۳، ۵۲-۶۰.

مجتهد زاده، پیروز و عسگری، سهراب (۱۳۹۲). جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک، انتشارات دانشگاه پیام نور.

مجتهد زاده، پیروز (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران: انتشارات سمت.

میرحیدر، دره (۱۳۸۰). مبانی جغرافیای سیاسی، تهران: انتشارات سمت.

نایی، هوشنگ، محمدی، ستار (۱۳۹۲). تأثیر سبک زندگی بر هویت اجتماعی (مطالعه تجربی جوانان شهر سنندج)، جامعه شناسی ایران، ۱۴ (۴)، ۱۳۸-۱۵۹.

هرمزی زاده، محمد علی (۱۳۸۸). عوامل مؤثر بر انسجام ملی، مطالعات بسیج، ۱۲ (۴۲)، ۳۱-۵۳.

Bates Daniel G & Plog Fred (1991). "Human Adaptive Strategies", MC Graw-Hill, INC.

Hanks, R. R. (2011). Encyclopedia of Geography Terms, Themes, and Concepts, California: ABC-CLIO, LLC.

Mitchell, G. Duncan (1981). A New Dictionary of Sociology, London, Routledge & Kegan Paul.